

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر برگزیده‌ی هفدهمین، بیستمین، بیست و یکمین، بیست و سومین و بیست و چهارمین نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران

سرشناسه: سقراطی، سیدامیر، ۱۳۵۸ -

عنوان و نام پدیدآور: صد سال نقاشی در تهران؛ تهران در هنر نقاشی از قاجار تا معاصر / پژوهش و نگارش: سیدامیر سقراطی؛ [برای] شهرداری تهران. مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: ۲۲۸ ص.: مصور (بخشی رنگی)

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۶-۹۹۶-۱

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

موضوع: تهران -- در هنر

موضوع: Tehran (Iran) -- In art

موضوع: نقاشی‌های ایرانی -- تهران

موضوع: Paintings, Iranian -- Tehran*

شناسهٔ افزوده: شهرداری تهران

رده‌بندی کنگره: ۹۸۷ ND

رده‌بندی دیویی: ۷۵۹/۹۵۵۱۲۲۲

شمارهٔ کتابشناسی ملی: ۷۲۸۶۶۶۳

صد سال نقاشی در تهران

تهران در هنر نقاشی از قاجار تا معاصر

پژوهش و نگارش: سیدامیر سقراطی

ناظر مجموعه: غلامحسین محمدی

دبیر مجموعه: حسین گنجی

طراح جلد: مجید کاشانی

طراح بسم‌الله: امیر مصباحی

چاپ نخست: ۱۳۹۹

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

آماده‌سازی: انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

ادارهٔ مرکزی: نلسون ماندلا، تقاطع حقانی، کوچهٔ کمان، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۴۳۱۳؛ صندوق‌پستی: ۹۶۴۷-۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۵۸۴۱۵
فروشگاه مرکزی (پهنهٔ آبی): نلسون ماندلا، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کوچهٔ گلفام، پلاک ۷۲؛ تلفن: ۳-۲۲۰۲۴۱۴
فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
فروشگاه دو: میدان هفت‌تیر، کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۲؛ تلفن: ۷-۸۸۳۴۳۸۰۶

صد سال نقاشی در تهران

تهران در هنر نقاشی
از قاجار تا معاصر

پژوهش و نگارش
سیدامیر سقراطی

۱۳۹۹

فهرست مطالب

۶	پیش‌گفتار
۸	مقدمه

فصل اول

تاریخچه؛ پایتختی تهران، پیش از ورود عکاسی ۱۲	
۱۵	سیمای تهران در نقاشی‌های سفرنامه‌نویسان غربی
۳۰	تصویر تهران در نقشه‌های اروپاییان
۳۷	چاپ سنگی، مطبوعات، کتاب و «تصویر تهران»
۵۴	صنایع‌الملک نابغه‌ای در دربار قاجار
۶۰	شهر و مردم در آثار نقاشان زبردست قاجاری
۶۵	نقاشی‌های ناصرالدین‌شاه از تهران و تهرانی‌ها
۸۰	کمال‌الملک و نقاشی از تهران
۸۴	نوگرایی و هنرمندان نوگرا
۹۸	نقاشان خیالی‌ساز قهوه‌خانه‌ای
۱۰۳	سقاخانه‌ای‌ها و هنرمندان انقلابی
۱۰۷	هنرمندان متعهد و انقلاب اسلامی
۱۰۹	نگاهی به نقاشی معاصر ایران در بعد از انقلاب
۱۲۵	نمادها و نشانه‌های تهران در نقاشی معاصر
۱۲۸	نقاشی تهران روی تمبر، اسکناس و بلیت اتوبوس

فصل دوم

هنرمندان	
۱۴۲	
۲۲۲	پی‌نوشت‌ها
۲۲۵	منابع

بیش از دو قرن است که تهران پایتخت ایران است و از منظرهای مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی نقطه همگرایی ملی و محل وقایع بزرگ تاریخی کشور است. شهر تهران به واسطه همین مرکزیت، سه دوره تاریخی متفاوت با مظاهر و مضامین مختلف را از سر گذرانده است. این شهر خاصه در صد سال گذشته بستر اصلی تحولات و وقایع تاریخی مهم سرزمینمان بوده است و به همین جهت است که بررسی جایگاه و واکاوی ابعاد کمترشناخته یا دیده‌شده این شهر و برجسته‌سازی آن ضرورت می‌یابد. باید توجه کرد که علاوه بر اهمیت پرداختن به ابعاد سیاسی و اجتماعی و اقتصادی تهران ظرفیت‌ها و زمینه‌های ارزشمند هنری و فرهنگی شهر نباید زیر سایه ابعاد سیاسی شهر گم شود. داشته‌های این شهر ذیل تحولات پرسروصدای مناسبات پایتختی پنهان مانده است.

مرکزیت سیاسی- اقتصادی تهران باعث شده است این شهر به لحاظ فرهنگی و هنری بستر رشد انسان‌های برجسته‌ای گردد و مهاجرت فزاینده طی صد سال اخیر موجب شده است تهران مرکز تجمع اندیشه‌های مختلفی باشد؛ افرادی که شاید در تهران متولد نشده‌اند، اما این شهر پایگاه رشد و بالندگی آن‌ها بوده، و نقشی بسزا در شکل‌گیری روح فرهنگی حاکم بر شهر داشته‌اند. شهری که امروز ما می‌شناسیم نه فقط حاصل تحولات سیاسی و اجتماعی که چه‌بسا بیش از آن، حاصل نگاه و فعالیت کسانی است که به نوعی مجموعه کارهای آن‌ها را می‌توان در حوزه فرهنگ و هنر دسته‌بندی کرد، و خرده‌خرده یک کلیت بزرگ به نام تهران را شکل داده‌اند.

شهرداری تهران به عنوان متولی مدیریت شهر تهران در انتهای سده چهاردهم هجری شمسی سعی دارد این زاویه را تقویت کرده و نگاه دیگری به شهر و سازندگان واقعی آن بیندازد و در جهت حفظ این میراث چندین‌ساله گام مؤثر بردارد؛ گامی که شاید نقطه شروع آن را بتوان ثبت و معرفی این سرمایه‌های نمادین و تأثیرگذار برشمرد؛ شخصیت‌ها و آثاری که بر بستر شهر یا متأثر از این شهر بالیده‌اند و تکوین یافته‌اند، امروز همچون میراث و سرمایه فرهنگی به فرزندان ما رسیده است و نماینده بخش مهمی از هویت و تاریخ شهر و کشور ما هستند. در این خصوص احداث خانه‌موزه‌های چهره‌های شاخص شهر تهران، اعم از شاعرانی نامدار همچون اخوان ثالث، نیما یوشیج و دیگران، و نیز حفظ خانه‌باغ‌های شهر و احداث پیاده‌راه‌ها و تأسیس خانه‌ی گفت‌وگوی تهران و حفظ پاتوق‌های گفت‌وگو در سطح شهر، و از همه مهم‌تر تأکید بر زیبایی و خالق آن که عموماً هنرمندان هستند، همه در جهت ایجاد فضایی است که فرهنگ و هنر شهر را اعتلا دهند و منظر و سیمای شهر را آن‌طور که شایسته شأن شهروندان امروز و فرداست تغییر دهند. کما اینکه در صد سال گذشته کسانی عهده‌دار چنین کاری بوده و داوطلبانه یا به دیگران خود را نسبت بدان مسئول می‌دانسته‌اند.

مجموعه پیش رو که به همت همکارانم در مرکز ارتباطات و امور بین‌الملل شهرداری تهران گردآوری شده است نیز در جهت همین سیاست یکپارچه و برای معرفی سرمایه‌های نمادین شهر و شکل‌دهی تصویری واحد و منسجم از چهره‌های برجسته شهر تهران است تا بتواند بخشی از هویت درخشان منشوری و تصویری این شهر را بازتاب دهد.

در انتها امیدوارم مجموعه کتب سده — که در بخش اول شامل صد سال نقاشی در تهران، صد سال شاعری در تهران، صد سال نویسندگی در تهران، صد سال عکاسی مناظر شهری در تهران، صد سال کارتون و کاریکاتور در تهران و صد سال گرافیک در تهران است — مقدمه‌ای باشد برای توجه بیشتر به ارزش‌های فرهنگی، هنری و تاریخی این شهر. ما به داشتن فرهنگی پربار و تاریخی برجسته و مردمانی صلح‌جو بر خود می‌بالیم و امیدواریم که انتشار چنین آثاری به غنی‌سازی فضای شهری و شکل‌گیری گفت‌وگوی بین شهری چه در داخل و چه در خارج کشور کمک کند.

پیروز حناچی

شهریور ۱۳۹۹، تهران

اکنون که این کتاب نوشته شده تا پایان این قرن خورشیدی چند ماهی بیشتر زمان باقی نمانده است. با ورود به سال ۱۴۰۰، زمان بازخوانی رخدادهای، جریانات و بزنگاه‌های هنرهای تجسمی در صد سال اخیر الزامی می‌نماید. در طی یکصد سال گذشته در کشور ایران، همپای بسیاری از رخدادهای جهانی، تلاش‌های مهمی برای مدرن شدن و نوگرایی در کشور برنامه‌ریزی و اجرایی شده است. دستاوردها و تجربه‌های فردی و جمعی و یا سیاست‌گذاری‌های خرد و کلان متنوعی در شکل‌گیری مسیر نو شدن جامعه نقش داشته‌اند. اکنون در گذار از یک قرن، باید تلاش‌ها و اهداف مسیر پیشرفت کشور بازخوانی و ثبت و ضبط شود. این موضوع مهم در زمینه هنر هم باید پیگیری شود تا جریان هنرهای تجسمی کشور که در این بازه زمانی شکل گرفته به آیندگان منتقل شود. تثبیت اوج‌های هنرهای تجسمی ایران فقط از راه پژوهش میسر است. بنابراین، لازم است در اقداماتی کوچک اما مهم به ثبت رخدادهای و بزنگاه‌های هنری و فرهنگی اقدام کرد. این کتاب قدم کوچکی است در راه ثبت و ضبط مسیر بالنده‌های هنرهای تجسمی ایران، و تاریخ هنر کوچکی از نقاشی با موضوع تهران.

این کتاب مقدمه‌ای است بر خواندن تصویر تهران از قاجار تا اکنون. نگارنده به طور موجز و مختصر به هنر نقاشی از گذشته تا معاصر می‌پردازد و تصاویر تهران از منظر نقاشان ایرانی و خارجی را بررسی و روایت می‌کند. تهران در دوره قاجاریه به پایتختی ایران انتخاب شد. بنابراین، مبنای دیدن و خواندن تهران در این کتاب از شروع پایتختی تهران در سال ۱۱۶۵ ش است.

اولین تصاویر تهران پیش از تولد عکاسی در نقاشی ثبت شده‌اند. برخی از این تصاویر در آثار شرق‌شناسان یا بازرگانان و سفیران دولت‌های غربی گرد آمده‌اند. برخی از معماری‌ها، ابنیه قدیمی و مشاغلی که در نقاشی و طراحی این شرق‌شناسان حفظ و ثبت شده‌اند دیگر وجود ندارند و همگی از بین رفته‌اند. سعی کرده‌ام تعدادی از این تصاویر را برای نمونه انتخاب و منتشر کنم.

نقاشی، گراور، تصویرسازی‌های چاپ سنگی و نقشه از تهران در دوره قاجار تا نقاشی‌هایی که در دوره معاصر خلق شده در این کتاب گردآوری شده است. برخی از این نقاشی‌ها شامل اطلاعاتی است درباره خلق و خوی مردم، لباس پوشیدن و مشاغل آن‌ها. همچنین گزارشی هستند درباره معماری و سیمای تهران در دوره‌های مختلف. عزاداری و تعزیه، طبیعت و مناظر شهری، مراسم‌های سنتی و ملی، زیارتگاه‌ها و گورستان‌ها و بسیاری از چیزهای دیگر از زندگی روزمره مردم کوچه و خیابان در این نقاشی‌ها ثبت شده است.

سیمای تهران را می‌توان در این نقاشی‌ها دید. زمانی چشم‌اندازهای وسیع طبیعت در نقاشی جا خوش می‌کردند و زمانی دیگر تهران غرق در شوکت مدرنیسم فضای خالی‌ای برای دیدن مناظر زیبا ندارد؛ به تعبیری آن نقاشی طبیعت‌پرذاری است و آن دیگری منظره‌نگاری. تفاوت طبیعت‌پرذاری و منظره‌نگاری در آن است که در منظره‌نگاری گاه حضور یا دخالت انسان در طبیعت به سوبه‌های تلخ و غم‌انگیزی اشاره دارد که انسان، در هنگامه مدرن شدن شهر، هم خود و هم شهر را به یکباره از ریخت انداخته و ردای تازه‌ای بر قامت ناساز خود و شهر دوخته است. از این رو، منظره‌پرذاری شهری خود مبحثی متنوع و جالب برای بررسی روند مداخله انسان در

زیست انسانی و اجتماعی شده است. همچنان که باید گفت نقاشی از تهران فقط ترسیم طبیعت و منظره نیست، بلکه نمایش تنوع آداب و رسوم، تشخیص معماری اصیل و جعلی، تنوع پوشش در دوره‌های مختلف، نمایش بافت شهری و وسایل حمل‌ونقل هم هست. بنابراین، برخی از آثار این کتاب نقاشی از طبیعت و منظره شهری نیست. به عبارتی دیگر تهران فقط منظر عمومی و چشم‌انداز شهری نیست. در برخی از نقاشی‌ها فضای بسته خانه یا کاخ را می‌بینیم که اثاثیه منزل، لباس‌ها، شیوه نشستن و ایستادن، فرهنگ عامه و آداب و رسوم در آن دوره خاص را روایت می‌کنند. اگر بپذیریم تهران فقط شهر و منظره و معماری نیست، می‌توانیم نمونه‌هایی از نقاشی‌هایی را که از مردم تهران کشیده شده هم به عنوان نقاشی از تهران بپذیریم.

ذکر این نکته هم ضروری است که در همان طلیعه نقاشی کشیدن از طبیعت، نقاشان ساکن تهران برای دیدن مناظر باشکوه و وسیع به روستاهای اطراف تهران می‌رفتند. این سنت بعد از کمال‌الملک در میان نقاشان پیرو او ادامه یافت و حتی نوگرایانی مانند محمود جوادپور، احمد اسفندیاری، سیدعبدالله عامری الحسینی، محسن وزیری مقدم، حسین محجوبی و هوشنگ سیحون هم بر همین سیاق به نقاشی از طبیعت تهران پرداختند.

بدیهی است که این کتاب آرشیوی تصویری از هنر نقاشی است؛ بنابراین، در هر دو فصل آن از تصویر استفاده شده است. در فصل اول در بررسی پیشینه و تاریخچه نقاشی از تهران، تصاویر متنوعی در کنار متن آمده و در فصل دوم نزدیک به صد نقاشی منتخب از تهران بر اساس تاریخ خلق اثر به همراه توضیحی کوتاه ارائه شده است.

این کتاب مقدمه‌ای است بر خواندن تصویر تهران و به هیچ عنوان ادعایی بر کامل بودن ندارد، بلکه آغاز و دیباچه‌ای است بر شناخت نقاشی تهران و مرجع تصویری کوچکی از مسیر تحول زیست اجتماعی و شهری در این شهر پر از خاطره و مخاطره، از زمان پایتخت شدن تا کنون.

خواندن نقاشی وظیفه اصلی «بیننده» است. تماشاگر اثر هنری باید کار هنری را با توجه به اصول و قواعد جاری در هر دوره سیاسی و اجتماعی به تماشا بنشیند. ضمن آنکه شرایط عاطفی و روحی هنرمند هم در خلق اثر هنری تأثیر بسزایی دارد و باید با آن آشنا بود. برای مثال، تهران در دوره ناصری، علاوه بر آنکه به لحاظ طبیعت، ساخت و ساز معماری و دست‌اندازی‌های بشر در محیط زیست با تهران معاصر متفاوت است، همچنان از منظر سبوه‌های سیاسی، فقر اقتصادی و شیوه زمامداری در دوره قاجار هم با آن تفاوت دارد. همه این موارد در خوانش اثر هنری و خواندن متن آن تأثیر خواهد داشت؛ یعنی هنرمند در شرایط سیاسی و اجتماعی همان دوره، و بسته به روحیه و دگرگونی‌های عاطفی خود به سوژه‌اش یعنی تهران نگریسته است. بدیهی است در دوره‌هایی زیبایی طبیعت یا شوکت و جلال بارگاه پادشاهی برای نقاش مهم بوده است، در دوره‌های خشم و اضطراب و اضطراب سیاسی و اجتماعی و در دوره‌های دیگر انسانی که در فضای بسته و پر از استرس شهری زیسته سوژه و دستمایه کار بوده است. بنابراین، هر نقاشی بازتاب رخداد‌های زمانه هنرمند و نشان‌دهنده عواطف و روحيات او هم هست.

برای تأکید بر این موضوع بد نیست بدانید این کتاب در شرایط اضطراب و اضطراب دوره قرنطینگی و ویروس کرونا نوشته شده

است. ترس از این بیماری حتماً در شیوه بیانگری هنرمندان نقاش ایرانی تأثیراتی خواهد داشت. آن تهران زیبا اما وانهاده و ۹

ترک‌شده در دوران قرنطینه ممکن است دستمایه نقاشی نقاشان شود، با این تفاوت که نقاشی همواره در پی پاسخ دادن به وضعیت زیست انسان معاصر است. از این منظر، تهران بهاری و زیبا در دوره کرونا نه ترک شده و نه متروک مانده است، اما انسان شهروند تهران به دلیل ترس از مهمان ناخوانده نوروژی، یعنی کرونا، خود موجودی رهاشده، وانهادده و ترک‌شده به نظر می‌رسد و با هراس‌های مشغول بازآفرینی رؤیا و خیال است. بنابراین، شاید نقاشی‌هایی که در این دوره خلق شده‌اند سیمای شهروندِ تهرانیِ نگران را در میان نمادها و نشانه‌های مرسوم تهران را به نمایش بگذارند، که این خود بحث مفصل و کتاب دیگری می‌طلبد.

نگارش این کتاب در دوره قرنطینی بیماری کرونا با تعطیلی مراکز فرهنگی و هنری و نداشتن دسترسی مطلوب به اسناد و آرشیو همراه بوده است. مایلم سپاس و قدردانی خود را از دوستان عزیزی که در تهیه برخی از تصاویر این کتاب از محبت و لطفشان بهره برده‌ام ابراز کنم: از آقایان کیانوش معتقدی، نویسنده و پژوهشگر هنرهای ایرانی و اسلامی؛ رضا دبیری‌نژاد، نویسنده، پژوهشگر و مدیر موزه ملی ملک؛ و گالری‌داران محترم و نقاشان عزیزی که آثار خود را برای چاپ در کتاب در اختیار من گذاشتند صمیمانه سپاس‌گزاری می‌کنم. همچنین از دوست گرامی ام حسین گنجی — نویسنده، منتقد هنری و روزنامه‌نگار — بابت کمک‌های بی‌دریغش ممنون و سپاس‌گزارم.

سیدامیر سقراطی

فروردین ۱۳۹۹، شادمان، تهران

فصل اول

تاریخچه

پایتختی نهران، پیش از ورود عکاسی

تصویر اخصی سلطان علی، اثر مهر علی، رنگ روغن، تھون، ۱۳۲۸ ق (تقاضی اولیٰ از مہر علی قاسموز، روغن پاکستان)

برای درک درست از بررسی تاریخ نقاشی تهران باید با سه تاریخ مهم مواجه شد: ابتدا تاریخ پایتختی تهران، سپس تاریخ اختراع دوربین عکاسی و بعد ورود دوربین عکاسی به ایران. چون تهران چهل سال قبل از ثبت اولین عکس جهان به پایتختی انتخاب شد و پیش از این تاریخ تصاویری که از تهران بر جا مانده نقاشی‌ها و طراحی‌هایی است که در خلال ۵۶ سال (از اعلام پایتختی تهران تا ورود دوربین به ایران) خلق شده‌اند. بنابراین، این تصاویر ارزش بسیاری برای شناخت تهران و ساکنانش اعم از معماری، بافت شهری، نحوه پوشش مردمان، نوع مشاغل، شکل کسب و کار، آداب و رسوم و رفتار دارد.

تهران، اگرچه در دوره‌های صفویه، افشاریه و زندیه مورد توجه شاهان ایران بود، در دوره سلطنت قاجار به پایتختی انتخاب شد. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه در کتاب مرآةالبلدان تأسیس دولت قاجار به دست آقامحمدخان را ۱۱۹۳ ق اعلام می‌کند. او در جای دیگری از کتاب می‌نویسد که آقامحمدخان در ۱۱۹۷ ق به قصد تسخیر تهران از مازندران حرکت می‌کند. در نهایت، در ۱۱۹۹ تهران را فتح می‌کند و در ۱۱ جمادى‌الاول ۱۲۰۰ (۱۱۶۵ ش/ ۱۷۸۶ م) در تهران جلوس می‌کند و به نام خود سکه می‌زند، خطبه می‌خواند و این قصبه را به پایتختی ایران قاجاری برمی‌گزیند.

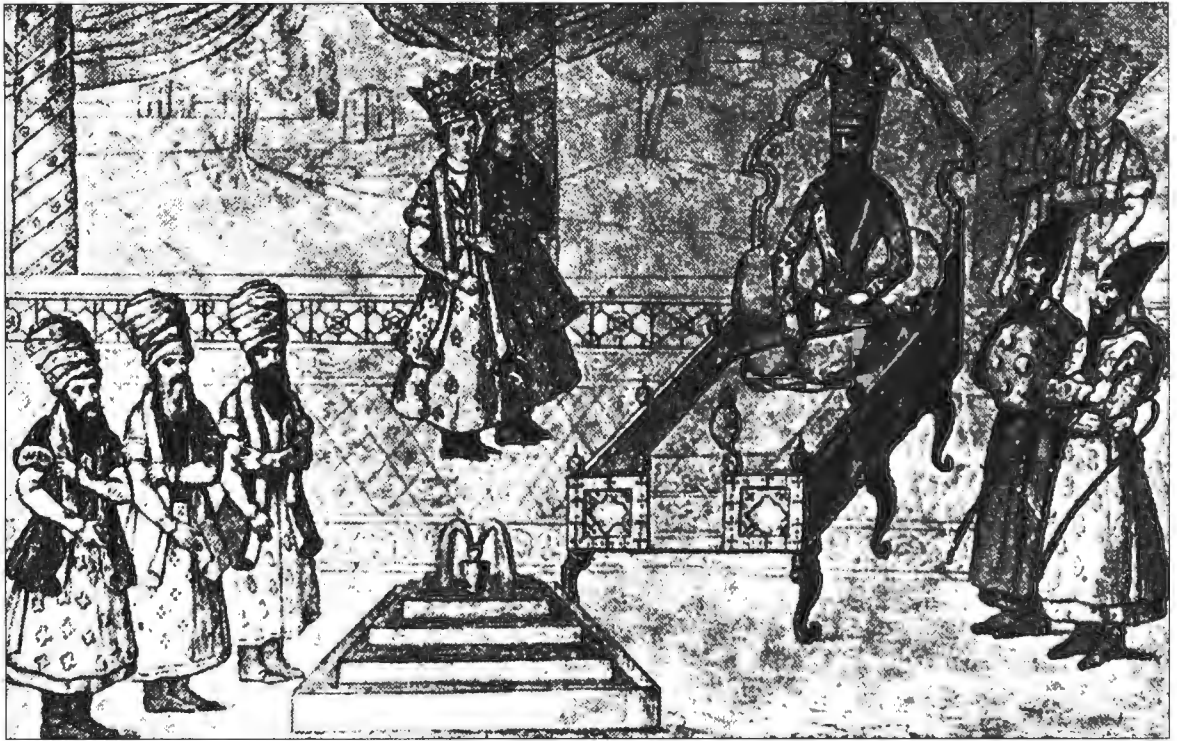
در سال ۱۸۲۶ م (۱۲۰۵ ش) نخستین تصویری را که حاصل فرایندی فیزیکی و شیمیایی بود مخترع فرانسوی، ژوزف نیسپور نیپس، ثبت کرد. در ۱۸۳۹ م (۱۲۱۸ ش)، فرانسوا آراگو، فیزیک‌دان فرانسوی، اختراع داگرتیپ به دست لویی ژاک مانده داگر را در آکادمی علوم پاریس اعلام کرد. در همین سال، ویلیام هنری فاکس تالبوت، فیزیک‌دان بریتانیایی، فرایندی را که برای ثبت تصاویر روی کاغذ حساس به نور ابداع کرده بود به اطلاع انجمن سلطنتی بریتانیا رساند.

سه سال بعد از این تاریخ است که در ۱۸۴۲ م (۱۲۲۱ ش) دوربین عکاسی وارد ایران می‌شود. در دوره محمدشاه قاجار، دوربین عکاسی را یکی از دیپلمات‌های روسی وارد ایران و به شاه هدیه می‌کند.

اگرچه فاصله اختراع و تکمیل دوربین عکاسی تا ورود دوربین به تهران و اشتیاق شاهان قاجار به عکاسی (از جمله ناصرالدین‌شاه)، نقاشی همچنان ژانر شده‌اند مراجع بصری مناسبی برای قضاوت ما درباره زمانه پرفراز و نشیب قاجارند (تصاویر ۱ و ۲).

ضمن آنکه بعد از ورود دوربین عکاسی به تهران و اشتیاق شاهان قاجار به عکاسی (از جمله ناصرالدین‌شاه)، نقاشی همچنان ژانر خاص و موردعلاقه شاهان است. رنگی بودن نقاشی و اندازه بزرگ‌تر آن در مقایسه با عکس شاید یکی از دلایل آن باشد. اما هنر نقاشی بر فن عکاسی برتری جویی هنرمندانه‌ای دارد که شاه از آن بی‌بهره است (تصاویر ۳ و ۴). بنابراین، برای ثبت شکوه و جلال سلطنت، نقاشی همچنان بعد از تاریخ ورود دوربین به ایران جایگاه خاص خود را دارد و در هنرهایی مثل کاشی، گچ‌بری سقف، تمبر، گراور، روزنامه‌های چاپ سنگی، قلیان و استکان خودنمایی می‌کند (تصاویر ۵ و ۶).

شاهان سلسله قاجار به ترتیب عبارت‌اند از آقامحمدخان (۱۱۹۳-۱۲۱۱ ق)، فتحعلی‌شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق)، محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق)، ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق)، مظفرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ق)، محمدعلی‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق) و احمدشاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ ق). حکومت پهلوی از ۱۳۰۴ش آغاز به کار کرد. این پادشاهی دو شاه داشت: رضاخان که از ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ش و محمدرضاشاه که از ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ش بر سر قدرت بودند. با برچیده شدن نظام شاهنشاهی در ایران در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، نظام جمهوری اسلامی بر ایران حکمفرما شد. در سراسر این سه دوره حکومتی، تهران همواره پایتخت بوده است. تاریخ نقاشی تهران بازخوانی ۲۳۴ سال پایتختی این شهر در سه دوره حکومت قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی است.

سیمای تهران در نقاشی‌های سفرنامه‌نویسان غربی

سفرنامه‌ها همواره مراجع مناسبی برای دیدن سیمای ما بوده‌اند. در فقدان روزنامه‌ها و انتشار نیافتن گزارش‌های انتقادی از وضعیت زیست ایرانیان، این سفرنامه‌ها راهی هستند برای تشخیص آنچه در روزگاران گذشته بر ما رفته است.

سفر به ایران و نگارش سفرنامه فقط در دوره قاجار مرسوم نبوده، بلکه از دیرباز مورد توجه شرق‌شناسان، بازرگانان، سفیران، و کارگزاران دولتی و نظامی حکومت‌های غربی و شرقی بوده است. از جمله می‌توان به سفرنامه ابودلف مسعر بن المهلهل الخزر جی [۱]، شاعر و جهانگرد عرب، در سال ۳۴۱ ق و سفرنامه پلان کارپن [۲]، نخستین سفیر واتیکان در دربار مغول (۱۲۴۵ م)، اشاره کرد.

اما شاردن را بانی معرفی ایران به جهان می‌شناسند. او با تحقیقات دقیق و علمی ایران را به شایستگی به جهانیان شناساند و دانش ایران‌شناسی را در دنیای غرب بنیان گذاشت. کتاب ده‌جلدی او با نام سیاحت‌نامه شاردن (سفر اول از ۱۶۶۴ تا ۱۶۷۰ و سفر دوم از ۱۶۷۱ تا ۱۶۷۷ م) مرجع مناسبی برای شناخت ایران و ایرانیان است [۳].

سفرنامه تاورنیه [۴] و سفرنامه بردران شرلی [۵] از مهم‌ترین منابع تاریخی دوره صفویه‌اند. سفرنامه پیترو دلاواله (۱۶۱۷-۱۶۱۹ م)

هم یکی از مهم‌ترین سفرنامه‌ها در دوره شاه عباس صفوی است که جزئیات دقیقی از ایران را شرح می‌دهد [۶].

▲ تصویر ۳. ناصر الدین شاه در جوانی، اثر صنیع الملک، ۱۲۶۹ ق

▲ تصویر ۵. کاشی هفت‌زنگ با نقش سردر باب همايون، ۱۳۱۶ ق (دروازه‌های تهران، کيانوش معتقدی)

دو پلنگ و سه در
شوک و سپور رضا جان داور

از دیگر سفرنامه‌ها می‌توان اشاره کرد به سفرنامه فدت آفاناس یویچ کاتف (۱۶۲۳-۱۶۲۴ م) [۷]، سفرنامه کروسینسکی (کشیش لهستانی عصر صفوی) [۸]، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا (دوره شاه عباس صفوی) [۹]، سفرنامه ژان اوتر (عصر نادرشاه) [۱۰]، سفرنامه ستوان آلكس بارنز (۱۸۳۱-۱۸۳۳ م) [۱۱]، سفرنامه فریزر (۱۸۳۳-۱۸۳۴ م) [۱۲]، سفرنامه بارون فیودور کورف (۱۸۳۴-۱۸۳۵ م) [۱۳]، سفرنامه کنت دو گوینو (۱۸۵۵-۱۸۵۸ م) [۱۴]، سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان (۱۲۷۶-۱۲۷۷ ق) نوشته میرزا ابراهیم [۱۵]، سفرنامه بلوشر (پس از قتل ناصرالدین‌شاه تا روی کار آمدن رضاخان) [۱۶]، سفرنامه ادوارد گرانویل براون (۱۸۸۷ م) [۱۷]، سفرنامه پیر لوتی (۱۹۰۱-۱۹۰۴ م) [۱۸]، سفرنامه جکسون (۱۹۰۳ م) [۱۹]، سفرنامه هوگو گروته (۱۹۰۷ م) [۲۰] و سفرنامه ویتا سکویل وست (در زمان به قدرت رسیدن رضاخان در ۱۹۲۶ م) [۲۱].

این متون گزارش‌هایی دست‌اول از زیستن ایرانیان در دوره‌های مختلف‌اند و سیمای ما را در دوره‌های صفویه، افشاریه، زندیه و قاجاریه به تصویر می‌کشند. بیشتر این سفرنامه‌ها نوشتاری و فاقد تصویر بوده‌اند (یا در چاپ نسخه‌های ایرانی بدون تصویر بوده‌اند) و می‌توان از خلال واژه‌ها و توصیفات آن‌ها به ترسیم ذهنی از اخلاقیات و رفتار حاکمان و مردمان ایرانی دست یافت. اما برخی دیگر نیز تصاویری داشته‌اند که بی‌نیاز از کلمه و توصیف، گویا و تأمل‌برانگیزند. این را هم باید متذکر شد که علاوه بر سفرنامه‌ها، نقاشان ایرانی و خارجی پرتره‌های رنگی متعددی هم از شاهان قاجار کشیده‌اند (تصاویر ۷ و ۸). اما در سفرنامه‌ها امکان تهیه نقاشی‌های رنگی نبوده و تصاویر به صورت گراورهای چاپ سنگی تهیه شده‌اند.

سفرنامه جیمز موریه (۱۸۰۸-۱۸۰۹ و ۱۸۱۰-۱۸۱۶ م) [۲۲] شامل تصاویر بسیار ارزشمندی از زندگی ایرانیان است. همچنین سفرنامه دوراند [۲۳] نوشته همسر وزیر مختار انگلیس در ایران (۱۸۹۴-۱۹۰۰ م) تصاویری از عکس‌های سوروگین و نقاشی‌هایی از همراهش آقای رنی دارد (تصویر ۹). از دیگر سفرنامه‌هایی که تصاویر ارزشمند دارند باید به سفرنامه سانسون [۲۴] در دوره پادشاهی شاه سلیمان صفوی اشاره کرد که تحقیق و مطالعه‌ای دقیق درباره آداب و اخلاق و حکومت در ایران است.